

KAZAKLARDA BONCUKLU TAKI TÜRLERİ: SIRDERYA BÖLGESİ ARAŞTIRMASI*

TYPE OF BEADED JEWELRY AND ACCESSORIES IN KAZAKS: SIRDERYA REGION SURVEY¹

Gulzhan MEIRMANOVA *

Layla MAHAMBETOVA **

Öz

Bu makalede, Kazak halkının kültüründe büyük öneme sahip olan boncuktan yapılan takı ve aksesuarlar tarihi süreç, uygulama yöntemleri, içerdiği anlam, büyü amaçlı kullanımı, tıbbi özellikleri çerçevesinde incelenmiştir. Çalışma bölgesi olarak Sırderya bölgesi seçilmiş ve araştırmada elde edilen bulgular Şirik-Rabat keşif gezisi sırasında elde edilmiştir. Şirik-Rabat kültürünün anıtlarında bulunan boncukların akikten, parlak deniz kabuğundan, metal parçalardan, dağ kristalinden ve mercan gibi farklı materyallerden yapıldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Boncuklar, Kuyumculuk, Süslemeler, Gelenek-Görenek, İnançlar.

Abstract

In this article, jewelry and accessories made of beads, which are of great importance in the culture of the Kazakh people, are examined within the framework of its historical process, application methods, meaning, magical use, and medical properties. The Sirderya region was chosen as the study area and the findings obtained in the research were obtained during the Shirik-rabat expedition. It has been determined that the beads found in the monuments of the Shirik-Rabat culture are made of different materials such as agate, shiny seashell, metal pieces, mountain crystal and coral.

Keywords: Beads, Jewelry, Decorations, Traditions, Belief, Chirik- Rabat.

1. Giriş

Kazak kadınları kıyafetlerini süsleyen takı olarak kullandıkları çeşitli örgeler, kolyeler, boncuklu eşyalar, düğmeler vb. günümüzde Kazakistan'ın arkeoloji araştırmaları için büyük önem taşımaya başlamıştır. Gizemli bilgileri sır olarak saklayan takılar, Antik çağda kadınların boynu ile göğsünü süslemek amacı ile kullanılmıştır. Boyun takısı grubuna çeşitli değerli taşlardan, demir vs. yapılan kolyeler, boncuklu el işi kolyeler ve muskalar girmektedir. Bu makalede eski çağa ait boncukların çıkış tarihi, kullanım yeri ve boncuk çeşitleriyle ilgili araştırmalar yapılmıştır.

* Geliş Tarihi/Received:11.10.2021, Kabul Tarihi/Accepted: 15.12.2022, DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7472495>

¹ Bu makale "Güneydoğu Aral denizi yakınlarında yaşayan eski kabilelerin dünya görüşü ve ideolojisi, inançları ve gelenekleri" adlı projeden türetilmiştir.

* Doç. Dr., Al-Farabi Üniversitesi, Tarih bölümü Öğretim Üyesi, meirmanovaga@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3990-0172>

** Kızılorda Üniversitesi Arkeoloji ve Etnografya Araştırma Merkezi Araştırmacısı Korkut Ata, Tarih Bölümü Kıdemli Öğretim Üyesi, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7756-6833>

Boncuklar büyük ya da küçük, renkli veya tek renkli, değişik şekiller almış hâlde yapılabilir. İlk boncuklar Neolitik anıtlarda bulunmuştur. Tunç Çağı'nda kemikten, taştan, metalden; eski Mısır'da ve Orta Çağda Venedik'te, kadim zamanlardaki Rusya'da ve Orta Asya bölgesinde camdan yapılmıştır. 11.-16. yüzyıllarda ise Rusya'da boncuklar genellikle dağ kristali, akik taşı gibi malzemelerden hazırlanmıştır. Akik, mercan, inci taşları eklenerek yapılan değerli takılar bütün halkların medeniyetinde olduğu gibi Kazak halkının kültüründe de öneme sahiptir ve günümüzde de kullanılmaktadır.

2. Boncuk Türleri ve Anlamı

Boncuklar boyunu, eli (bilek), milli şapkayı, elbiseyi vb. çeşitli dış kıyafetlerin üstünü, bazen kıyafetlerin iç taraflarını, ayakkabıları süslemişlerdir. Bu nedenle boncukların adları ve çeşidi de çok fazladır. Kazakistan, Kızılorda bölgesinde bulunan boncukların türleri şöyledir:

Nazar boncuğu: Küçük beyaz bir göz şekline benzetilerek yapılmış ve büyüleyici göz temasından, nazardan kaçınmak niyetiyle çocukların ve bazen de yetişkinlerin kıyafetlerine, kolye, küpe ve bilekliklerine, bazen de şapkalarına takılmaktadır.

Gümüş boncuk: Gümüş madeni para şeklinde olan boncuk türüdür.

Kırmızı boncuk: Kırmızı inciden dizilerek yapılan boncuk türüdür.

Su boncuk: Küçük taşlardan ipe dizilerek yapılan boncuk türüdür.

Parça boncuk: Gümüş parçalardan oluşan boncuktur. Başka bir ifade ile parça gümüşten yapılan halkadır. Kazak kültüründe bu boncukları erkekler kullanmışlardır.

Mercan boncuk: Özellikle mercandan yapılan nadir bir boncuk türüdür.

Dal-dal boncuk: Birkaç sıradan oluşan boncuk türüdür; çoğunlukla şapkaya veya dış kıyafetlere takılmıştır.

Tane boncuk: Parlayan gümüşe benzer, değerli taşlarla süslenen bir boncuk türüdür.

Saç boncuk: Örgü yapılmış saçın ucuna takılan bir boncuk türüdür. Kırgız geleneğinde “*çaç bonçuk*” olarak adlandırılıp, gümüş tahtayla bağlanmış, mercan taşları ipe dizilerek yapılan değerli takı çeşididir.

Toplama: Şapkaya her türlü altın, gümüşten sallanmalı şekilde takılan boncuk türüdür. Geleneksel Kazak Etnografyası hakkında araştırma yapan akademik N.İ. İlminskiy'e göre toplama – kolye anlamına gelmektedir.

Ak boncuk: Yılanın beyaz çene kemiğinden yapılan boncuk türüdür. Yazılı kaynaklara göre geçmişte Kazak şamanları tarafından kullanılmıştır. Şamanların büyü yaparken kullandıkları en önemli özniteliklerinden birisi olmuştur (Alimbay, 2011).

Boncuklar büyüye karşı ya da tam tersi büyüleyici bir güce sahip olduğu, kutsallığı ile hangi malzemeden yapıldığına göre değerlendirilir. Boncuklardaki boncuk sayısının fazla olması, zenginliğe ve soyluluğa aynı zamanda nüfusun fazlalığına işaret eder. Bunun gibi boncuklardan yapılan yüzük ile birlikte Kuzey Kazakistan bölgesinde bebeği kırkinci gününde yıkarken suya atılan boncuklar, madeni paralar belirli bir inanca örnek olarak gösterilebilir.

Hakaslarda boncukla ilgili farklı inançlar vardır. Bu inançlara örnek olarak gelin eve girdiğinde kızlar etrafına boncuk atar. Bu gelenek, gelinin geldiği aileye mutluluk getirdiğinin bir işareti olarak kabul edilir.

Yakutlar, boncukları atın dizginine takarlarsa, at sütünün (kımız) bol olacağına inanırlar ve takıyı süs amacı ile eyere dikerler. Bununla birlikte çoğunlukla boncuklar dil (söz) ve nazardan korunmak amacıyla takılmıştır. Örneğin; bu amaçla küpe veya bilezik şeklinde kullanılan siyah-beyaz, siyah-mavi ve mavimsi boncukların kullanılması yaygındır. Bu amaçla boncuklu takıların bebek ve kızlarda kullandığı görülmektedir. Bebeklerin ellerinde genellikle siyah-beyaz, kırmızı-mavi boncuklardan yapılan bilezikler kullanılmıştır (Tokhtabaeva, 2001).

Semerkantlı Özbeklerin ise boncuklu bilezikleri göz nazarından korumak için hamile kadınlarına taktıkları görülmektedir (Tokhtabaeva, 2001).

Farklı çağlarda boncuklar tıbbi amaçlı da kullanılmıştır. Eğer çocuğun kulak ağrısı varsa, annesi onu su kaynağına götürüp, üç defa suda yıkayarak boncukları suya atmış. Daha sonra “*Suyunu alıp kulağıma ver!*” inanç cümlesini üç defa bağırarak tekrarladıkları bilinmektedir. Bu durumda boncuk, çocuğu hastalığından kurtararak şifaya kavuşturan kutsal nesne hâlinindedir. Temizliğin kaynağı olan pınar suyu boncukla temasa geçince büyüünün gerçekleşip etkileşime geçeceğine inanılmıştır.

T. K. Bayaliyeva’nın araştırmasında epilepsi hastalığını iyileştirmede kullanılan ilginç bir Kırgız geleneğinden bahsedilmiştir: keçinin boynuna farklı boncuklardan yapılan takı asıldıktan sonra hayvanın sürüsüne gönderilmesi ile büyüü bir şekilde hastalığın ona geçeceğine inanıldığı söylenmektedir. Boncukların keçiye verilmesinin kişinin hastalığının telafisi şeklinde olduğuna ya da keçiye takılan parlak süslemelerin şeytanları hastanın üzerinden çekip, hastalığı keçi ile birlikte götürdüğüne inanılmaktaydı. Bu durumda birçok halkın geleneğinde hayvanlar arasında keçinin seçilmesi farklı rahatsızlıklarla bağlantısı ile açıklanmaktadır (Tokhtabaeva, 2001). Bu nedenle Kazaklar keçiye dört kutsal hayvanın (at, inek, koyun, deve) içine almazlar.

Zalim şeytana benzetilen sıtma hastalığı bozkırlarda, ıssız bölgelerde keçi şeklinde olduğuna inanıldığından dolayı yerli halk tek başına gezen keçiden korkarlar. Kazakların keçiyi şeytan ile bağlantılı olarak bildiklerinin bir diğer sebebi keçinin mezarların üzerine çıkıp gezmesidir. Halk efsanelerinde şeytanın ayakları keçi toynağı şeklinde olduğu için, bu yönü ile de benzetilmiştir (Alimbay, 2011).

Boncuk takma geleneği çeşitli inançlarla bağlantılı olarak kadim zamanlarda ortaya çıkmıştır. İpe dizilen taşlarda tilkinin, kartalın toynağı, kurtların dişleri vb. kötü güçlerden korunma muskası olarak seçilmiştir. Kazak, Özbek, Kırgız ve diğer Türk halkları dillerinde “göz veya nazar boncuğu”, Karaçay-Balkar dilinde ‘göz boncuk’, “karanlık boncuk” (karanlıktan korkmamak için takılmış), Tacik dilinde “çaşmi” (çaşim - glaz, sglaz) vb. gibi adlandırılan boncukların, nazar ve gözden korumak amacıyla kullanıldığı görülmektedir. (Alimbay, 2011). Bu amaçla süslü boncukları kullanan yetişkinlerin; kötü niyetli dil ve nazardan, beladan, hastalıklardan korunacaklarına inanılmıştır ve günümüze kadar bu inançlar hâlâ devam etmektedir. Hatta dekoratif sanat eserleri olarak algılanan boncuklar halkın eski inançlarının sanata yansıması olarak görülmektedir.

3. Boncukların Tarihi

‘Su boncuğu’ Arapçadaki ‘buser- yapay boncuk’ anlamına gelmektedir. Su boncuk M.Ö. 4. yüzyılda cam çalışması sırasında ortaya çıkmıştır. Bundan sonra boncuklar çeşitli şekiller alarak dekorasyon amacıyla kullanılmaya başlamıştır. Boncuklar farklı şekiller ile kaliteye sahip olduktan sonra Antik Mısırlıların kıyafetlerinin bir süsü hâline gelmiştir. Antik çağda kaya kristali ve beyaz taşlardan su boncukları yapılmıştır.

Günümüzde kullandığımız cam boncuklarının kendine has tarihi vardır. Efsaneye göre eski zamanlarda bir zengin tüccar Akdeniz’den Afrika’ya doğal karbonat getirmiş ve onu ateşte yakmayı denemiş ve ateşin içine büyük bir parçayı koymuş, sabahın ilk güneş ışığı etkisiyle ısınan madde, su berraklığı gibi mucize bir taşla dönüşüp, ateşin alevinde kristal gibi olduğu görülmüştür. Bununla günümüzde kullandığımız camın yapımı keşfedilmiştir. O zamandan başlayarak ustalar farklı şekillerde işlenmiş boncukları yapmaya başlamışlar. Ortası delikli olan yuvarlak, oval hatta kenarlı boncuklar sadece farklı halkların kültüründe önem taşımakla birlikte aynı zamanda süs eşyası olarak da önemini yitirmemiştir. Hatta bazı dönemlerde ortasından ip geçirilerek kullanılan yuvarlak, oval, kenarlı boncuklar; çeşitli halkların günlük hayatında dekoratif süs olarak kullanıldığı gibi değerli para yerine de kullanılmıştır.

Su boncuğu Antik Çağ’da dağ kristali ve akik taşlardan hazırlanmıştır. Değerli taşlar ise elmas, zümrüt, safir (yakut), kehribar, mercan vs. gibi taşlardır. Akik taşından yapılan

boncukların sadece dekorasyon için değil ayrıca göz ve nazardan koruduğuna da inanılmıştır. Akik taşı esas olarak kalbin heyecanını bastırıp, düşmanın kahrından korumak için etkili olduğu düşünülmüştür. İnciden yapılan boncukların hem göz nazarından koruduğu hem de insanı doğru yola yönlendirdiği ifade edilmiştir (Kurmankulov ve Torezhanova, 2011). İnsanlar arasında rengini değiştiren boncuklar dış güçlerin büyüleri nazarından koruyacak, insanın kötü enerjisini iyileştirecek güce sahip olduğu inancı yüksektir.

Su boncuklu takıların icat edilmesi ve işlenmesi Antik çağlara kadar uzanmaktadır ve nice ustaların işlemesiyle yapılan takılar günümüze kadar ulaşmıştır. Günümüzde modern tarzda yapılan boncuklar, kıyafetler ile aksesuarlara süs olarak kullanılan su boncuklarının çok fazla çeşidi vardır.

4. Arkeolojik Bulgular

Kazakistan'da ayrıca Sır bölgesindeki arkeolojik kazılarda Şirik-Rabat, Yediasar anıtlarında çok sayıda boncuk bulunmuştur.

Şirik-Rabat kültürünün anıtlarında bulunan boncuklar, bolluk ve çeşitlilik bakımından farklılık gösterir. Boncuklar akikten, parlak deniz kabuğundan, metal parçalarından, dağ kristalinden, mercandan ve diğer malzemelerden yapılmıştır.

Resim 1. Şirik-Rabat mezarlığında bulunan altın kaplamalı takım

Resim 2. Şirik-Rabat mezarlığından bulunan kehribar ve inci

Şirik-Rabat'ın boncuklarının çoğu İdil nehrinin kenarından bulunmuş ve Güney Ural ve Kuzey Karadeniz kıyısındaki Helenistik ve Roma dönemlerine ait anıtlarda bulunan boncuklara benzer olduğu tespit edilmiştir.

Resim 3. Şirik-Rabat mezarlığında bulunan macundan yapılmış siyah renkli boncuk.

Resim 4. Şirik-Rabat No 3. nesne. Boncuğun dışı cam, içi altın.

Yediasar anıtında bulunan birçok taş boncuğun (akik, kalsedon, kaya kristali) kökenleri Hindistan'dan gelmektedir.

Çeşitli mücevherli boncuklar, Yediasar kadınlarının giyimlerinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Bu boncuklar ticari ilişkiler ve kültürel bağlantıların yüksek düzeyde geliştiğini göstermektedir. M.Ö. IV.-II. yüzyıllarda Şirik-Rabat kasabasında bulunan mücevherlerle birlikte, diğer eserler Kazakistan Cumhuriyeti Merkez Devlet Müzesi'nin koruması altındadır (Kurmankulov ve Torezhanova, 2011).

Sırderya nehrinin alt kısımlarındaki Sengir-Tam mezarlığındaki arkeolojik kazılar sırasında anıtın yüzeyinde 23 farklı boncuk ortaya çıkarılmıştır. Bu boncukların tanımlaması yapılarak Korkut Ata Kızılıorda Üniversitesi Merkezi "Arkeoloji ve Etnografya" merkezinin laboratuvarında saklanmaktadır [7; s. 18-22].

Ülkemizin tarihi kazılarında bulunan bu boncukların bugünkü Kazak kadınlarının kullandığı boncukların kökeni olduğunu gösterir. Hatta onlar, Kazak kültürünün hangi bölge ve döneme ait olduğunu göstererek Kazak tarihinin eski ve geniş olduğuna canlı delillerdir.

Sonuç

Kazak kuyumcu ustalarının elinden doğup, Kazak kadınları tarafından kullanılan takılar hakkında kısa bir açıklama yaparsak, ulusal genel kültüre uygun üslupta olan süsleme sanatının özelliklerini taşıdığı söylenebilir.

Basit gibi görünse de, boncuk yapımında çeşitli zorluklar bulunmaktadır. Varlıklı insanların eşleri ve kızları tarafından takılan kolyeler mercan, inci gibi değerli taşlardan

yapılmıştır. Bununla birlikte değerli taşlardan, kemiklerden yapılan boncuklar da sayısız çoktur. Onların büyüklüğü ile küçüklüğü, şekli veya rengi aynı olmak zorunda değildi. Sözün kökenine bakarsak, "boncuk" kelimesi kökeninin "boyun cuk" kelimesiyle ilişkili olduğunu dikkatimizi çekecektir. Ancak kızlar boncukları sadece boyunlarına takmamış, dekoratif milli şapkalarında (Takiya, Saukele) kullanmışlardır (Niyazova, 2001).

Geleneksel süs ve uygulamalı sanatlarda boncuk işi sanatı, gelecekteki gençlerin eğitiminde estetik zevklerini oluşturup güzelliği sevdirecekler. Bireysel manevi ve kültürel zenginleşmesine katkıda bulunarak ulusal sanatı takdir etmeyi, anlamayı ve saygı duymayı öğretir.

Kazak halkının geleneksel kültürünün ayrılmaz bir parçası olan geleneksel sanat ve zanaat eserleri, yüzyılların derinliklerine kadar uzanmaktadır. Günümüz küreselleşme çağında sanatsal, kültürel, manevi, sosyal tarihini, meşruiyetini, özgürlüğünü ve ülkedeki ilişkisini bilmek önemlidir.

Kaynaklar

Nursan, Alimbay. "Kazak Etnografi kategoriler, kavramlar ve adlarının geleneksel sistemi." Ansiklopedi, 1. cilt, Almatı, 2011, ss. 111, 128, 128, 317.

"Kazak Kültürü." Ansiklopedik referans. Almatı, 2005; s. 455.

Tokhtabaeva, Shaizada. "Kazakların uygulamalı sanat eserleriyle bağlantılı ritüelleri ve gelenekleri//Kazakların geçmiş ve günümüzdeki ritüelleri ve ayinleri." Makaleler toplaması. – Almatı, NIC "Science", 2001, ss. 373, 381, 382, 383, 386.

Niyazova, Nuriyam "Güzellik Akademisi." Almatı, 2001. s. 17.

Tokhtabaeva, Shaizada. "Kazak takıları." Almatı, 1985. s. 5.

Kurmankulov, Joldasbek ve Torezhanova Nabira. "Bozkır Avrasya'daki Etnososyal-kültürel süreçlerin incelenmesi bağlamında Çirikrabad kültürü//Saryarka'nın Saka kültürü çalışmasında mücevherin rolü ve yeri." Kazakistan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığının 20. yıl dönümüne adanmış Yuvarlak Masa Özetleri. Karaganda, 2011. ss. 121-122.

"Güneydoğu Aral Deniz'inde yaşayan eski kabilelerin dünya görüşü ve ideolojisi ve inançları ve gelenekleri" projesi üzerindeki 2013 yılın araştırma çalışması. ss.18-22.